

УДК 159.9

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ ДИТИНИ

Ющенко І.М., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

У статті розглянуто психологічну безпеку як передумову розвитку особистості дитини. Розкрито базові позиції дорослого, що максимально підтримують психологічну безпеку дитини, показано відповідність між характером позиційного самовизначення дорослого та типом порушення психологічної безпеки та суб'єктності дитини.

Ключові слова: психологічна безпека особистості, співбуттєва спільність, базові батьківські позиції, суб'єктність.

В статье рассмотрена психологическая безопасность как предпосылка развития личности ребенка. Раскрыты базовые родительские позиции, которые максимально поддерживают психологическую безопасность ребенка, показано соответствие между ошибочным позиционным самоопределением взрослого и типом нарушения психологической безопасности и субъектности ребенка.

Ключевые слова: психологическая безопасность, событийная общность, базовые родительские позиции, субъектность.

Yushchenko I.M. PSYCHOLOGICAL SAFETY AS A CONDITIONS OF FORMATION SUBJECTIVITY OF THE CHILD

The article deals with psychological security as a precondition for the development of the child's personality. The basic positions of adult that maximally support the child's psychological safety are revealed, the correspondence between the character of the positional self-determination of an adult and the type of violation of the psychological safety and the child's subjectivity are shown.

Key words: psychological safety, tolerance to uncertainty, coexisting commonality, subjectivity.

Постановка проблеми. Значний інтерес сучасної психологічної науки до проблем психологічної безпеки зумовлений потребою більш глибокого розуміння даного феномену та необхідністю вирішення пов'язаних із ним практичних завдань. Серед таких – збереження психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, адекватності ставлення до світу, захищеності психіки в умовах бурхливих змін, що породжують переживання невідзначеності, незахищеності та вразливості на особистісному рівні. Вочевидь, особливого захисту потребує психіка дитини, що дозволить їй впоратись із різноманітними небезпечними чинниками середовища.

Сім'я, виступаючи основою соціальної структури суспільства, розглядається як провідний чинник, здатний вплинути на рівень безпеки дитини [7; 9; 14]. Наразі важливим є виявлення тих умов та детермінант психологічної безпеки дитини в сім'ї, які дозволять не лише зберегти необхідний рівень психологічної безпеки дитини, але і створять основи її збереження в дорослому, самостійному житті, а також розробка переконливих пояснювальних схем, що слугуватимуть продуктивній консультативній та корекційно-розвивальній роботі в

межах професійної діяльності практичних психологів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічної безпеки інтенсивно розробляється в сучасній психології. Воно багатоаспектне та має інтегративний характер, оскільки розглядається як процес, як стан та як особистісна властивість [5].

Феномен «психологічна безпека» досліджується на різних рівнях: на рівні середовища – як фактичне забезпечення якості життя та здоров'я людей (І.О. Баєва, Ю.П. Зінченко, С.В. Пазухина, С.А. Філіппова); на рівні особистості – як переживання своєї психологічної захищеності або незахищеності, сформованості чи несформованості механізмів психологічного захисту та подолання (О.Є. Блинова, О. Зотова, Г.Г. Вербіна, Д.Н. Нікіфорова, Т.В. Эксакусто) [2; 3; 4; 5; 6].

Перспективним підґрунтям для дослідження даного феномену є суб'єктний підхід, розроблений у працях вітчизняних вчених: К.О. Абульханової, А.В. Брушлінського, С.Л. Рубінштейна, В.О.Татенка.

У межах даного підходу центром психологічної безпеки виступає суб'єкт як цілісна, активна, рефлексивна, відповідальна, здатна до саморозвитку інстанція. Консти-

туціонуючу характеристику суб'єкта становлять ставлення до світу, до себе, до інших. Психологічна безпека при цьому визначається авторами як базова захищеність особистості, що визначається ставленнями і є наслідком суб'єктної активності. З позиції даного підходу підкреслюється, що «психологічну безпеку слід розглядати не як самоціль, а лише як умову особистісного становлення, самореалізації та самоздійснення людини» [16, с. 89]. Дослідження А.А. Григор'євої, М.І. Баїшевої [5], І.Г. Тітова [12] ілюструють даний підхід.

Аналіз вікових аспектів феномену психологічної безпеки в сучасних теоретичних та емпіричних дослідженнях стосується переважно виявлення особистісних та середовищних чинників, що порушують психологічну безпеку дітей та призводять до відхилень у їх психічному та психологічному здоров'ї. (О.В. Вихристюк, Л.А. Гаязова, Д.Н. Ісаєв) [8]. Численні емпіричні дослідження присвячено психологічній безпеці освітнього середовища загальноосвітніх шкіл (І.О. Баєва, Е.Б. Лактионова, Н.Г. Рассоха, Л.Ф. Бурлачук, І.В. Дуброви, А.О. Реан) [1; 2], вищих навчальних закладів (Е.В. Пазухина, Е.Г. Сороковікова та ін.) сучасного інтернет-простору (С.А. Філіппова) [2].

Не менш важливими є дослідження захисних властивостей особистості та умов, що посилюють відчуття психологічної захищеності у дітей. Такий погляд на проблему актуалізує пошук концептуальних засад дослідження психологічної безпеки дітей у площині ресурсного підходу, принциповим для якого є орієнтація на особистісні та середовищні ресурси (К.К. Муздибаєв, В.А. Бодров, Н.К. Водоп'янова, С.Л. Солов'єва, Е.Л. Deci, S.E. Hobfoll, І.М. Ющенко та ін.) [15; 16]. Провідним середовищним ресурсом, здатним вплинути на рівень психологічної безпеки дитини, безперечно, визнається сім'я [8; 9; 10; 11; 13; 14]. Розуміння сім'ї як джерела психологічної безпеки є традиційним для психології. Однак є певна нестача досліджень, присвячених ролі психологічної безпеки дітей в особистісному онтогенезі, а отримані в психологічній практиці дані потребують теоретичного узагальнення.

Отже, **мета** даної статті – розкрити роль психологічної безпеки в становленні та розвитку суб'єктності дитини залежно від позиційного самовизначення батьків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія безпеки є тим напрямком психологічної науки, одним із завдань якого є визначення тих властивостей особистості, що дають змогу бути стійкою до негативних впливів, а також сприяють міні-

мізації небезпек для себе, суспільства та природи [5]. Зміст поняття «безпека» означає відсутність небезпек або можливість надійного захисту від них. Небезпека ж розглядається як наявність і дія різних факторів, які є дисфункціональними, дестабілізують життєдіяльність людини, загрозові для розвитку її особистості [16].

Доведено, що порушення психологічної безпеки в дітей переживається ними як певний, недосяжний для усвідомлення, психічний стан чи емоційний комплекс, що пов'язаний із несприятливою обстановкою в сім'ї та неправильним ставленням батьків, внаслідок чого не задовольняються базові потреби дитини. Ці неусвідомлені переживання завжди були предметом дослідження в психоаналізі, представники якого і впровадили концепт «психологічна безпека» в науковий обіг. Передусім йшлося про психологічну безпеку дітей.

Так, К. Хорні вважає, що в дитячому віці для людини характерні дві потреби: в задоволенні та в безпеці. Перша з них включає всі основні біологічні потреби дитини, їх задоволення забезпечує її фізичне виживання. Однак головна роль у розвитку особистості належить потребі в безпеці. Дана потреба передбачає бажання дитини бути улюбленою, захищеною від небезпек ворожого світу. Якщо батьки послідовно виявляють до дитини свою любов, тепло, то потреба в безпеці задовольняється, що є основною умовою формування здорової особистості. Непослідовність, непередбачуваність батьківської поведінки, невіра в дитину, надлишкова опіка, невиконання обіцянок, надання переваги одним дітям перед іншими тощо призводить до виникнення в дитини базальної ворожості стосовно батьків. Завдяки дії захисних механізмів ворожі почуття в дитини витісняються, однак зберігається почуття беззахисності, непотрібності, самотності. Внутрішній конфлікт викликає почуття базальної тривоги та задіяння захисних стратегій задля позбавлення від неї.

К. Хорні описала три типи захисних стратегій. Перший тип психологічного захисту – орієнтація до людей. Це стиль взаємодії, якому притаманні залежність, нерішучість та поступливість. Головне для цього типу – уникнути почуття самотності та непотрібності. Інша захисна стратегія – орієнтація від людей. Унікаючи міжособистісних стосунків, дитина намагається уникнути можливого болю, не довіряючи іншим. Третій тип захисту – орієнтація проти людей, передбачає стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість, експлуатація, агресивність [14].

Спільним для всіх орієнтацій є відсутність, з одного боку, саморозуміння та самоприйняття, а з іншого – вміння, здатності будувати близькі взаємини з іншими.

Е. Еріксон визначає важливою умовою благополучного розвитку дитини наявність люблячих батьків, чуйних до психологічних потреб дитини. Тому особистісні новоутворення, виокремлені Е. Еріксоном, можна розглядати крізь призму батьківської поведінки. Шлях набуття довіри, на думку Е. Еріксона, універсальний: людина довіряє соціуму подібно до того, як вона довіряє матері. У випадку непослідовної поведінки батьків стосовно дитини та відсутності чуйності та турботи про неї з'являється почуття недовіри. Воно виявляється у вигляді страху, підозрливості та побоювання за своє благополуччя. Дана установка поширюється на всіх людей і повною мірою реалізується на наступних вікових етапах. Переживання дитиною сорому, на думку Еріксона, інспірується батьками в ранньому віці, коли вони не дозволяють дитині розвивати свою автономію та самоконтроль. Е. Еріксон розглядає сором як дещо схоже на гнів, спрямований на себе. При цьому в дитини виникає сумнів у своїй здатності контролювати оточуючий світ та саму себе, формується залежність від старших, невпевненість у собі, слабодухість, нерішучість.

Ініціативність або почуття провини в дитини виникає залежно від того, чи заохочуються її самостійні дії, чи відчуває вона підтримку своєї ініціативи з боку батьків. Якщо дитині не дозволяють діяти самостійно, то вона стає скутою почуттям провини, відчуває та переживає власну нікчемність та покинутість. Такі діти надмірно залежать від дорослих, їм не вистачає цілеспрямованості та рішучості. Світ переживається ними як ворожий, непередбачуваний та небезпечний. Неминучі розчарування, пов'язані з надмірною прихильністю, сприяють виробленню захисного механізму нечутливості, що захищає від душевного болю. Наслідком є нездатність встановлювати довірливі стосунки з іншими.

Отже, провідним чинником, що сприяє психологічній безпеці дитини, є батьківське емоційне прийняття, любов і турбота про дитину. Саме таке батьківське ставлення забезпечує відчуття стабільності та захищеності, формує базову довіру до світу та життєлюбство і сприяє не лише соціальній адаптації, але й становленню здорової особистості з позитивною самоідентичністю [13].

Схожі погляди на роль батьківського ставлення у формуванні психологічної безпеки дитини як основи її подальшого осо-

бистісного становлення отримали розвиток у гуманістичних теоріях особистості.

На думку А. Маслоу, потреба в прийнятті є базальною потребою людини, що має філогенетичну та онтогенетичну зумовленість. Прийняття та любов породжує в дитині почуття безпеки та сприяє нормальному розвитку особистості; натомість емоційне нехтування призводить до агресивності та відхилень в емоційному розвитку [9].

Згідно з К. Роджерсом безумовне позитивне прийняття дитини є однією з ключових психологічних установок, що фасилітує та створює певний психологічний клімат, який уможлиблює доступ до величезних ресурсів для самопізнання, зміни Я-концепції, цілеспрямованої поведінки, що забезпечує зростання та розвиток дитини [9].

Положення про те, що психологічна безпека є основою та основним ресурсом, що забезпечує формування здорової особистості, що міститься в класичних персонологічних підходах, набуло подальшого розвитку в сучасних наукових дослідженнях.

Згідно з антропологічним принципом В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва [11] протягом тривалого періоду дитинства справжнім суб'єктом розвитку є «співбуттєва спільність» дитини й дорослого. Щоб забезпечити дитині умови здорового та повноцінного життя, їй необхідний значущий дорослий, який допомагає задовільними потребами до набуття людської сутності. Значущий дорослий визначається як «рідна й/або близька людина, яка здійснює визначальний вплив на умови розвитку та спосіб життя дитини» [12, с. 26].

Дитячо-доросла спільність, на думку дослідників, виконує передусім захисну функцію – забезпечення недоторканності дитячої самотності та нарощування життєздатності, самотійності дитини, що дає змогу надалі реалізувати іншу функцію дитячо-дорослої спільності – нарощування родової людської сутності. Взаємини в дитячо-дорослій спільності розвиваються або в напрямку взаємного розуміння, прийняття, довіри, або стійкого взаємного відчуження. Саме духовна близькість дитини й дорослого гармонізує процеси децентрації та індивідуалізації, забезпечує нормальний розвиток суб'єктності дитини. Водночас відчуження спотворює і блокує цю суб'єктність.

Позиційне самовизначення значущого дорослого є джерелом ряду процесів, що здійснюються дитячо-дорослою спільністю. Кожній позиції значущого дорослого відповідає певний базовий процес: один з аспектів розвитку – «батько» – вирощування життєздатної людини; «учитель» – навчання різним способам діяльності, формування

необхідних здібностей та вмінь; «мудрець» – підтримка самобутності та цілісності дитини, духовне наставництво [11].

Спираючись на оригінальну типологію базових педагогічних позицій в освітній практиці В.І. Слободчикова – Г.А.Цукермана [11], ми розробили модель психологічної безпеки дитини, відповідно до позиційного самовизначення батьків – значущих дорослих у сім'ї (рис. 1).

Батькам, які будують спільне з дитиною життя, важливо усвідомити дієвість та необхідність кожної позиції, щоб розібратися, якими вони мають бути в стосунках із дітьми і якими вони є в реальності. Розвиток дитячо-дорослої спільності в напрямку духовної спорідненості залежить від здатності дорослого усвідомлювати свої позиції стосовно дитини та ініціювати відповідні їм процеси. Загрозою порушення психологічної безпеки дитини в сім'ї є арефлексивність ставлення значущого дорослого до дитини. Таке ставлення виявляється в бідності (примітивності, невиразності) та негативізмі установок дорослого стосовно дитини, обмеженості, а також неузгодженості ціннісних пріоритетів дорослого та невизначеності загального ставлення дорослого до дитини.

Аналіз психологічної практики дозволяє виокремити типові відхилення в розвитку

суб'єктності дитини, до яких призводить хибне позиційне самовизначення дорослого стосовно неї.

Перша з них – співбуттєва окупація і позиційна експансія дорослого: гіперпротекція, гіперототожнення, загарбання життєвого світу дитини та «безцеремонність» стосунків, що призводить до блокування повноцінного розвитку, інфантилізації та культивування безпорадності. Як наслідок – недорозвиненість суб'єктності дитини. Вона виявляється в арефлексивному способі життя, невизначеності ціннісної системи, безпринципному стилі поведінки, відсутності прагнення до свободи та самостійності, гіпертрофованої залежності від збігу обставин, чужої волі та впливу середовища, нездатності до самопроекування свого майбутнього, наївних уявленнях про свої можливості, слабкій внутрішній відповідальності перед оточуючими, в необтяженості питаннями моралі та проблемою сенсу власного буття.

Співбуттєва депривація та позиційний сепаратизм дорослого – друге типове відхилення розвитку суб'єктивності, що визначається відособленістю дорослого та формалізацією стосунків у дитяче-дорослій спільності. Це виявляється в низькій емоційній залученості дорослого до проблем дитини, гіпопротекції, відстороненості та

Рис. 1. Модель психологічної безпеки дитини в сім'ї відповідно до позиційного самовизначення значущих дорослих

Таблиця 1

Взаємозв'язок порушень психологічної безпеки та розвитку суб'єктності дитини з позиційним самовизначенням дорослого

Характер позиції дорослого в дитячо-дорослій спільності	Ознаки порушення психологічної безпеки дитини	Тип порушення суб'єктності дитини	Ознаки порушення суб'єктності
Експансія дорослого	відсутність власного особистісного простору, свободи, психологічний тиск	недорозвиненість суб'єктності	залежність безпорадність некомпетентність нікчемність невмілість
Сепаратизм дорослого	самотність, безпритульність, «непотрібність», покинутість	дисгармонійний розвиток суб'єктності (егоцентризм)	Замкнутість егоцентризм себелюбство душевна тупість необтяженість моральною відповідальністю
Рольовий релятивізм дорослого	відсутність стабільності, передбачуваності, визначеності у житті	дезінтеграція суб'єктності	внутрішній розлад, відсутність цілей

відчуженні дорослого, безнаглядності, безпритульності та самотності дитини.

Співбуттєва лабільність та рольовий релятивізм визначаються дифузністю дитячо-дорослої спільності із-за суперечливості, непослідовності, необґрунтованості вчинків дорослого. У результаті дитина позбавляється необхідного для психологічної безпеки почуття стабільності, передбачуваності, визначеності життя.

Отже, порушення, що відбуваються у випадку несприятливого характеру дитячо-батьківських взаємин, – втрата або деформація суб'єктності дитини. Їх типологія включає в себе недорозвиток, дезінтеграцію чи дисгармонійний розвиток суб'єктності (Табл. 1).

Є підстави припускати, що ці порушення стають передумовою виникнення в дітей та підлітків психічних, психосоматичних, наркологічних захворювань та залежностей нехімічного генезу. Втім, вивчення наслідків порушення психологічної безпеки дітей, на нашу думку, є приводом для спеціальних емпіричних досліджень та наукових дискусій.

Висновки. Психологічна безпека в сім'ї – це захист дитини від загроз, психологічного насилля та приниження, примусу, емоційного нехтування, покинутості та недоброзичливого ставлення. Виховання в любові та повазі – це головні умови психологічної безпеки дітей у сім'ї.

Становлення психологічної безпеки дитини, передусім, відбувається шляхом взаємодії із значущим дорослим. Порушення дитячо-дорослої спільності блокують почуття психологічної безпеки, психологічно травмують дитину та зумовлюють деформацію її стосунків з оточуючими: позицій-

на експансія дорослого зумовлює надмірну залежність дитини; позиційний сепаратизм призводить до безпритульності, самотності, самоізоляції дитини, а непослідовність, суперечливість вимог взрослого – до її соціальної дезорієнтованості.

Дисфункції системи «дитина-дорослий» заважають становленню суб'єктності дитини, розвитку її рефлексивності, активності та самостійності, здатності до близьких стосунків з іншим за умови збереження власної самобутності.

Теоретична модель психологічної безпеки дозволяє орієнтуватися в структурі порушень взаємодії дитини із значущим дорослим, що несуть загрозу особистісному розвитку дитини, та краще розуміти природу її переживань, що може сприяти продуктивній діяльності психологів у професійній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баева И.А. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении: практическое руководство. СПб.: Речь, 2006. 288 с.
2. Безопасность образовательной среды: психологическая оценка и сопровождение: сборник научных статей. М.: МГППУ, 2013. 304 с.
3. Блинова О.Е. Теоретичний аналіз розвитку уявлень про психологічну безпеку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон: Гельветика, 2017. Вип. 6., Том 2. С. 130–136.
4. Вербина Г.Г. Психологическая безопасность личности. Вестник Чувашского университета. 2013. № 4. С. 197–202.
5. Григорьева А.А. Субъектность ребенка как важное условие становления личности. Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 26. С. 386–390. URL: <http://e-koncept.ru/2015/95362.htm>.

6. Зинченко Ю.П. Системный характер исследования безопасности в психологии // Материалы II Международного симпозиума. М., 2011. С. 19–25.
7. Зотова О.Ю. Концептуальные представления о социально-психологической безопасности личности. Социальная педагогика и психология. 2011. № 11. С. 129–135.
8. Исаев Д.Н. Психопатология развития. СПб.: СпецЛит, 2013. 469 с.
9. Маслоу А. Экзистенциальная психология. М.: Инст.-т гум. исследований, 2005. 160 с.
10. Садовникова Д.С. Влияние родительского воспитания на формирование ценностей безопасности у детей младшего школьного возраста. Достижения вузовской науки. 2016. № 25-1. С. 168–173.
11. Слободчиков В.И. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей. Вопросы психологии. 2001. № 4. С. 91–104.
12. Тітов І.Г. Психологічні особливості суб'єктності дитини дошкільного віку. Психологія і особистість. 2016. № 2(10). Ч. 1. С. 43–50.
13. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1996. С. 267–387.
14. Хорни К. Наши внутренние конфликты. М.: Академический проект, 2007. 224 с.
15. Ющенко І.М. Резилієнтність дитини в парадигмі ресурсного підходу. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 128. С. 302–306.
16. Эксакусто Т.В. Психологическая безопасность в проблемном поле психологи. Сибирский психологический журнал. № 34. 2010. С. 86–90.